

**ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИЙ ДОСВІД ОСОБИСТОСТІ  
У СЛОВЕСНОМУ ВИРАЖЕННІ: ІНТЕРПРЕТАЦІЯ  
АВТОБІОГРАФІЧНИХ НАРАТИВІВ**

**С.П.Тищенко**

*У статті здійснено феноменологічний аналіз автобіографічних наративів. Предметом дослідження були мовленнєві функції, що конституують тематичне поле автобіографічного дискурсу і водночас служать виявленню його особливостей структурно-сислового характеру. Дано характеристику феноменологічного досвіду особистості як фактора накопичення мовленнєвих знань щодо способів категоризації життєвих подій і пов'язаних з ними переживань.*

**Ключові слова:** автобіографічний наратив, дискурс, феноменологічний досвід, мова, мовленнєві функції, інтерпретація.

**Актуальність.** Мова як предмет дослідження знаходиться на перехресті інтересів учених у галузі майже всіх гуманітарних дисциплін. Нині привертає до себе увагу психологів вивчення мови в контексті ідей соціального конструктивізму. Соціальні конструктивісти прагнуть утвердити новий підхід до способів осмислення людиною навколишнього світу і самої себе на основі розгляду мови як продукту соціальних інтеракцій - мови, історично обумовленої розвитком культури попередніх поколінь, мови, засобами якої створюються значення і уявлення про дійсність, зрештою, мови, яка репрезентує реальність, притому не просто відображає те, що в ній є, а її конститує її. Такою у загальних рисах є сутність теоретичних позицій соціального конструктивізму щодо мови, викладених у книзі М.В.Йоргенсен і Л.Дж.Філліпс, яка присвячена розгляду дискурс-аналізу як теоретичної і методичної основи соціопсихологічних досліджень [15].

Відправним пунктом у системі поглядів соціальних конструктивістів на мову є твердження, що осмислення людиною світу і самої себе передбачає дискурсивний спосіб використання нею продуктів соціально-історичної мовленнєвої взаємодії людей. Суспільна потреба концептуалізувати цей спосіб обумовила появу поняття «дискурс». Як зазначає Л.Г.Царенко, вперше це поняття описано в 1952 р. у статті американського лінгвіста З.Харріса. «Проте однозначного розуміння, що таке дискурс немає й сьогодні», - відмічає вчена, яка на основі узагальнення вітчизняних і зарубіжних досліджень теорії дискурсу і практики його застосування в різних галузях знання виявила розмаїття підходів до розуміння й аналізу зазначеного поняття [53, с. 353, 471]. Разом з тим попри різне тлумачення значеннєвих відмінностей, зумовлених контекстом застосування дискурсів, всі автори сходяться на тому, що дискурс - це категорія мовлення. Так, на думку М.Фуко, який відіграв центральну роль у розвитку дискурс-аналізу, дискурсом можна вважати мову в процесі її усного чи письмового застосування. Крім того, за словами М.Фуко, дискурс - це також *форма соціального знання* [за 15, с. 38]. Але

оскільки соціальні знання за своєю проблематикою різні і, зокрема, залежать від жанрових особливостей дискурсу (наприклад: науковий дискурс, сімейний дискурс, автобіографічний дискурс та ін.), які нині емпірично майже не досліджені, слід визнати актуальною постановку дослідження автобіографічного дискурсу як певного жанру.

Феноменологічний тип дискурс-аналізу передбачає інтерпретацію досвіду функціонування власного «Я» особистості у сфері її внутрішнього світу, відображеного в автобіографічних нарративах, тобто розкриття картини внутрішньої суб'єктивної реальності, а саме того, що людина пізнає, розуміє, «відкриває» відносно самої себе, як переживає радощі і горе, до чого прагне у житті, що є об'єктом її вольових зусиль і мотивації вчинків та ін. Феноменологію суб'єктивної психічної реальності порівняно з іншими сферами функціонування дискурсу досліджено недостатньо. Разом з тим автобіографічний дискурс, як показали наші дані, відкриває широкий простір для вивчення функцій мови в процесі експлікації феноменів свідомості і самосвідомості особистості - автора нарративу.

Цей аспект дискурс-аналізу означають як важливий представники дискурсивної психології Д.Поттер, М.Стрінгер, М.Уетерелл та ін. Вони вважають, що «суб'єктивні психологічні реальності конституюються засобом дискурсу, який визначається як *ситуативне використання мови або використання мови у повсякденних текстах і мовленні*» [цит. за 15, с. 175]. На думку дискурсивних психологів, люди водночас є продуктами дискурсу і його творцями у специфічних контекстах взаємодії [там само, с. 28].

Твердження дискурсивних психологів, які поділяють погляди соціальних конструктивістів про те, що люди є «продуктами дискурсів», породжує, як зазначає В.Барр, «одне з найбільш тривожних питань, пов'язаних зі "смертю" суб'єкта, це втрата уявлення про "здатність до дії"» [61, с. 40]. Така постановка питання дискурсивними психологами відкидає, заперечує всі ті «психологічні вершини», на які європейська цивілізація підняла людину, а саме (за О.Б.Старовойтенко): «усвідомлення людиною себе суверенною, неповторною і незамінною частиною цілого або "єдиною" у множинному тотальному; усвідомлення можливості власного вибору і внутрішнє прийняття відповідальності за нього та його наслідки; ставлення індивіда до себе як основи своїх учинків і дій, суб'єктивна локалізація діяльного начала в самому собі та ін.» [45, с. 240-241].

Отже, дискурсивні психологи, які взяли «на озброєння» досягнення соціального конструктивізму щодо розуміння мови як «механізму», який конституює соціальний світ, недооцінили разом з тим здатність особистості - творця автобіографічного дискурсу до *значеннєво-сміслової селекції адекватних мовних засобів*, за допомогою яких вона вибудовує свою картину внутрішнього світу, дістає можливість усвідомлювати процеси самореалізації, самоствердження та захисту власного «Я», а також контролювати себе як суб'єкта діяльності і спілкування. Здійснення досліджень, спрямованих на розкриття індивідуалізованого характеру відтворення їх авторами актив-

ності власного «Я» за допомогою відповідних мовних засобів, може виявити гіпертрофований характер заяв соціальних конструктивістів про те, що творцями людей є дискурси.

Таким чином, висвітлення дискурсивних функцій мови у відображенні внутрішнього, феноменологічного досвіду особистості - це подальший крок у пізнанні суб'єктивної реальності людини об'єктивними засобами. А саме, експлікація феноменів суб'єктивного досвіду особистості та їх словесне вираження зближує поняття об'єктивного і суб'єктивного, принаймні усуває до певної міри «полюсне» протиставлення цих дефініцій.

Одне з актуальних завдань полягає також у тому, щоб на матеріалі аналізу автобіографічних текстів екстеріоризувати різноманітні форми прояву суб'єктивної активності особистості, сутність яких становлять *механізми її самосвідомості* як суб'єкта соціальної взаємодії. Мовленнєво-психологічне багатство автобіографічних наративів (їх творці здебільшого є видатними особистостями), близькість до реального життя кожного автора, ширість у викладі автобіографічних фактів може переконати багатьох у правомірності тенденції традиційної психології зосереджуватись на внутрішніх станах і проявах активності окремої людини, що, як відомо, відхиляють соціальні конструктивісти.

Разом з цим теоретичне значення планованого дослідження ми вбачаємо у розкритті нових тенденцій в розвитку традиційної психології, що стосуються врахування прогресивних здобутків соціального конструктивізму передусім стосовно мови, зокрема завдяки виявленню схожих за змістом у різних авторів інтерпретативних репертуарів (синонім поняття «дискурс»), що мають місце в автобіографічних текстах і свідчать про розвиток конституювальної функції мови на основі близького за змістом соціального досвіду їх творців. Практичне значення полягає в актуалізації принципів гуманістичної психології, що пов'язано з вивченням внутрішнього світу особистості, зокрема розкриттям феноменологічного досвіду її власного «Я», відповідно до якого інтерпретується навколишня дійсність і регулюється самоактивність особистості.

**Феноменологічний напрям у психології: сутність і значення.** Часи змінюються, і наукові категорії змінюються разом з ними. Набирають нового змісту окремі поняття, що входять до структури певної категорії, з'являються нові підходи щодо тлумачення характеру зв'язків і опосередкувань, які визначають зміст тієї чи іншої категорії та ступінь її адекватності реаліям навколишнього світу. Показовою в цьому відношенні може бути смислова трансформація, якої зазнало гуссерлівське поняття «чистий психічний досвід».

Одразу слід зазначити, що вчення Е.Гуссерля, як пише український дослідник філософсько-психологічної антропології і феноменології В.А.Роменець, являє собою один із найбільш значних напрямів, які визначають філософію ХХ століття. Створюючи своєрідну концепцію феноменологічної психології, Гуссерль намагається вичленувати «чисту психіку», позбавлену обтяженості її предметним світом. У зв'язку з цим В.А.Роменець зазначає: «Здійснити

**чисто психічний досвід** - означає увесь реальний світ з моїм існуванням і суттєвою значущістю тематично усунути як позапсихічне буття» [40, с. 92].

Феноменологія в цілому - робить висновок український автор - досліджує *значення і смисл*. Надбанням феноменологічної психології стає опис актів свідомості, тобто безпосередніх переживань людиною аспектів власного досвіду. Що стосується природи досвіду, то в контексті вчення Гуссерля В.А.Роменець визначає його так: «Феноменологічний досвід - це рефлексія, в якій людині стає доступним психічне в його власній сутності» [там само, с. 91]. Феноменологія «постулює суб'єктне начало в розвитку людини, становленні її свідомості» (В.О.Татенко) [47, с. 37].

Слід сказати, що в свій час (початок ХХ століття) феноменологія відкривала новий ракурс бачення психічного - «життя свідомості», яке експлікується у спогляданні і має справу з «Я»-суб'єктами «чистої феноменальності». На цей факт звернув увагу Л.С.Виготський, який зазначав: те, що психічні явища знаходяться (згідно з вченням Гуссерля) у своєрідному відношенні з об'єктом, своєрідним способом представляють його, «становить немаловажну функціональну характеристику цих особливих психічних процесів з їх психічної сторони» [6, с. 667-668].

Дослідники вчення Е.Гуссерля (В.А.Роменець, С.Кошарний, Г.В.Куценко-Лада, В.І.Молчанов) відмічають, що воно здійснило вплив на розвиток філософії, зокрема екзистенціалізму та онтології; народження гештальтпсихології також безпосередньо пов'язане з феноменологією Гуссерля. Додамо до сказаного, що феноменологічний підхід, який надає підвищеної значущості дослідженню *безпосередніх переживань людини*, став методологічним орієнтиром у гуманістичній психології (П.П.Горностай) [8, с. 159-160].

Разом з тим в історії науки мала місце також критика феноменології Гуссерля, яка торкалася вихідних положень його концепції, зокрема, намагався автора довести, що його вчення «відкриває доступ в царство чистих феноменів свідомості» або «що існує реальна можливість вичленувати чисту психіку», позбавлену обтяженості її предметним світом.

Наведені висловлювання автора феноменологічного вчення не дають ще підстав для висновку про те, що Е. Гуссерль заперечував існування об'єктивної реальності. Основне значення в концепції Гуссерля, як відомо, надається «Я»-свідомості, тому, як людина переживає, мислить, пригадує, оцінює, очікує, воліє, фантазує, тобто психічній діяльності, породженій, звичайно, «життєсвітом» (термін Е.Гуссерля), в якому вона існує. Як пише Г.В.Куценко, посилаючись на думку Гуссерля, життєсвіт утворює «підоснову», постійний ґрунт значущості, завжди готове джерело само собою зрозумілого, яким ми без зайвих розмов користуємося [23, с. 301-302]. Разом з тим Гуссерль вважає, що «віра в існування світу таким, яким він є в наших очах, має бути усунена задля здійснення «чистого досвіду» [там само, с. 93, курсив наш. - С.Т.]. Отже, як бачимо, не сам світ має бути усунений, а лише беззастережна віра в нього. Так, зокрема, «знімається» категоричність одного із гуссерлівських постулатів стосовно «вилучення» з феноменологічного досвіду реального світу у «позапсихічне буття».

Важливим для розуміння «інтерсуб'єктивної» природи життєвого світу, його «універсальної соціальності» мають гуссерлівські «Логічні дослідження» [9]. Цитуючи згадану працю Е.Гуссерля, Г.В.Куценко пише: «..., всі «Я»-суб'єкти <...> виявляються орієнтованими на спільний для них світ як на поле всіх активних дій» [23, с. 303]. І далі вона робить власний висновок: «Так висновується реальність "спільнотної свідомості" та "інтерсуб'єктивної конституції" інтенційних предметностей життєвого світу» [там само]. Крім того, Г. В. Куценко, спираючись на праці Е. Гуссерля, вирізняє два основних аспекти досвіду - таких, як «активно-смыслепокладальна діяльність свідомості» (так зване «критичне настановлення») і «практичне настановлення» (у самого Е.Гуссерля, зауважує Г.В.Куценко, такого терміну немає), тобто «реальна практична життєдіяльність людей, у яку, власне, вплетена конституювальна свідомість: світ конститується, "виростає з потреби людської практики" та її значущостей, оскільки сам збагачується результатами людської практики» [там само, с. 302].

Як бачимо, гуссерлівські поняття - «поле чистої інтерсуб'єктивності», «чистого досвіду» поступово еволюціонували в напрямі визнання реальності «спільнотної свідомості» та «інтерсуб'єктивної конституції інтенційних предметностей життєвого світу». Зазначені смислові трансформації нині знайшли відображення у тлумачних словниках з психології. Так, наприклад, А.Ребер, автор «Великого тлумачного психологічного словника», визначаючи поняття «феноменологія», робить виразний акцент на тому, що «реальний смисл для феноменологістів становить дослідження відношень індивіда з подіями реального світу і його реакції на ці події» [51, с. 416].

Б.Г.Мещеряков, автор іншого тлумачного словника, в статті «Феноменологія» також зазначає, що в процесі дослідження суб'єктивних аспектів досвіду людини «велике значення приділяється розгляду характеристик "Я" (self), які переживаються, і взаємодії з іншими людьми та середовищем» [30, с. 80].

Отже, феноменологія в сучасному тлумаченні цього терміна основне значення надає дослідженню суб'єктивних аспектів досвіду людини (або, як його називають, феноменологічному досвіду), тобто феноменам її свідомості і самосвідомості. Зокрема, феномени самосвідомості не тільки розкривають внутрішню картину переживань особистістю життєвих подій і випадків, а й завдяки описам цих переживань надають можливість виявити зв'язок проявів суб'єктивної активності («Я»-активності) з характером зазначених описів у смислового і структурного плані. Таким чином, феноменологічна «Я»-активність особистості та особливості її словесного самовираження відкривають перспективу для вивчення функцій мови, зокрема конституювальної, експлікаційної, ідентифікаційної, експресивної та інших у процесі інтерпретації автобіографічних текстів.

**Концептуальні підходи до здійснення дискурс-аналізу автобіографічних нарративів.** Спираючись на розробки українськими дослідниками проблем феноменології, які подано вище, звернімося до розгляду поглядів на-

уковців на роль мовленнєвих знань у пізнанні феноменологічного досвіду людини, який становить осердя її внутрішнього світу.

Як відомо, з метою пізнання внутрішньої картини психічного життя людини, зокрема феноменології проявів її власного «Я», різні психологічні школи пропонували власні інтроспективні методи. Так, за методом аналітичної інтроспекції В. Вундта досліджувані проходили спеціальну підготовку для набуття здатності до витонченого інтроспективного аналізу [28, с. 30]. Вюрцбурзька школа використала схожий метод «систематичної інтроспекції», який полягав у «ретроспективному описі процесу розв'язання інтелектуальних задач» [там само]. Представники гештальт-психології замінили «аналітичне настановлення» на природне «феноменологічне», яке передбачало вільний і неупереджений опис об'єктів і подій, що переживалися [там само].

В наш час спостерігається «нарративний поворот» у гуманітарних та соціальних науках [56, с. 292]. У зв'язку з цим, за словами Н.В.Чепелевої, «розвиток особистості як соціокультурного суб'єкта передбачає побудову її смислового простору шляхом формування нарративної компетентності як здатності створювати нарративи, що відображають процес осмислення досвіду, та нарративної ідентичності як здатності особистості створювати «Я»-тексти, які є відображенням ментальної моделі особистості» [55, с. 30].

Наратив, зокрема автобіографічний, як жанр, що оповідає про події та переживання людини, її внутрішні мотиви, які вона приписує особистісним проявам активності власного «Я», віддзеркалює картину людського життя в його індивідуальній неповторності та суб'єктивній відкритості. Відомо, наприклад, що ще в так званій архаїчній і почасти класичній Греції (приблизно від VIII ст. до н. е. до V ст. до н. е.), як зазначає З.Луїджі, до діяльності спонукали винятково нарративи, які описували дії інших людей і викликали у слухачів індивідуальні емоції [26, с. 84].

Отже, у наративі феноменологічний досвід отримує «друге життя». Причому мова наративу як експлікація суб'єктної складової ланцюга життєвих подій виходить на перший план у дослідженні феноменологічного, тобто внутрішнього досвіду особистості.

Спираючись на свій мовний досвід, людина, яка створює автобіографічний наратив, стає дискурсивним суб'єктом. За словами Н. В.Чепелевої, «дискурсивна суб'єктність передбачає авторство, тобто здатність виразити себе в тексті» [55, с. 24]. Функції мови уможливають відтворення та смислове структурування подій власного життя в їх психологічній конкретності. Так, *репрезентативна*, або *номінативна функція мови*, позначаючи ті чи інші події і явища, сприяє більш точному осмисленню їх суб'єктом у ретроспективі; *рефлексивна функція* стимулює самоаналіз творця автонаративу, його роздуми з приводу власних психічних станів і властивостей, що знаходять прояв, зокрема, у проблемних та екстремальних ситуаціях, актуалізує механізм дії емоційно-ціннісного ставлення до себе, підтримуючи стан самоузгодженості; *конструктивна*, або *дискурсивна функція* дає можливість структурувати

відтворювану у спогадах психологічну реальність; *імпресивна* - спрямована на відтворення суб'єктивних переживань носія феноменологічного досвіду, його настроїв, найяскравіших вражень, отриманих в індивідуальному досвіді.

Творець автонаративу є не тільки спостерігачем та інтерпретатором власного життя - він проживає описуваний ним відрізок часу суб'єктивно (тут знаходить свій прояв *експресивна функція мови*), відтворюючи минулі події так, начебто вони відбуваються зараз, веде пристрасний діалог із самим собою: буває, жалкує та нарікає на себе, що в свій час «не зміг...», «недооцінив...», «не пробачив...», спокутує свою провину перед тими, кого вже ніколи не побачить, і т.ін.

Ретроспекція минулих подій у контексті творення автонаративу ґрунтується на почутті *самототожності* власного «Я» людини, її сенсорній, емоційній та семантико-логічній пам'яті, а також здатності відтворювати події власного життя в мовній формі.

На основі мовленнєвої категоризації життєвих подій (епізодів, випадків, фактів) вирізняється внутрішня картина думок і переживань суб'єкта феноменологічного досвіду, особливості його самосприйняття та самооцінювання як спостерігача чи учасника подій, які відбувалися в його житті, характер ціннісного ставлення до себе та інших, а також система «Я»-настановлень стосовно регуляції власної активності відповідно до особливостей тих чи інших ситуацій.

За умов включення людини в різноманітні соціальні контакти увиразнюються її життєві орієнтації в світі та в самій собі, формується «Я»-ідентичність як компонент самосвідомості, тобто розширюється сфера феноменологічного досвіду. Особливо важлива роль у цьому процесі належить *смыслеобразующим* «Я»-актам, що спрямовані на самоаналіз, самопізнання, самоствердження, самореалізацію та захист цінностей власного «Я» як «найвищої концентрації суб'єктності людини» (Т.М.Титаренко) [48, с. 150].

Автобіографічні оповіді, життєписи, сповіді, щоденникові записи та інші твори мемуарної літератури (які ми об'єднуємо під назвою автонаративу) актуалізують у процесі їх творення інтенції самосвідомості особистості у широкому діапазоні проявів (додамо до сказаного вище) - самоідентифікації, самопрезентації, самотворенні, самозахисті, самозасудженні, а також заповідальної активності, адресованої послідовникам і нащадкам: веління, розпорядження, заповіді.

Отже, феноменологічний досвід, об'єктивований у автонаративах, виступає суб'єктною ланкою, що опосередковує взаємодію внутрішніх і зовнішніх факторів у процесі життєдіяльності особистості. Аналіз феноменологічного, тобто суб'єктивного, досвіду, пов'язаного з експлікацією різних проявів «Я»-активності, дає можливість виділити його основні функції, зокрема, такі: архівування знань щодо ефективності й доцільності певних проявів психічної «Я»-активності суб'єкта на основі мовленнєвих категорій, виявлення смислу предметів і подій, що їх переживає чи переживала особистість; детермінації способів осмислення людиною самої себе як суцільної істоти на основі структур внутрішнього мовлення.

Зазначені психічні функції є динамічною основою *феноменологічного поля самосвідомості* у просторі внутрішнього світу особистості. Відповідні їм психічні реакції та дії відображають постійний плин активності суб'єкта, спрямованої, як зазначалось вище, на реалізацію інтенцій його власного «Я» - бажань, намірів, переконань, настановлень, планів, їх аналіз та оцінку. Так, завдяки мові суб'єкт феноменологічного досвіду, виходячи з інтенцій власного «Я», може спрямувати свою активність на аналіз характеру власних дій, виявляючи водночас те чи інше оцінкове ставлення до себе, вдаватися до ремінісценцій минулого і прогнозувати майбутнє, планувати досягнення успіху у певних сферах свого буття. Інакше кажучи, довільна активність власного «Я», яка знаходить вияв у внутрішніх діалогах та монологіях особистості, конститує внутрішній світ людини, становлячи іманентну властивість її феноменологічного досвіду.

Слід особливо підкреслити, що автобіографічний дискурс як наративна практика (окреслена нами вище), відзначається широкою палітрою емоційних переживань творця та інтерпретатора досвіду функціонування власного «Я». Переживання, за словами С.Д.Максименка, «буквально пронизує досвід» [27, с. 9]. А також: «Аналіз внутрішнього світу має поставити на чільне місце переживання...» [там само, с. 8].

Описані в текстах автонаративів афективні процеси завдяки законам емоційної пам'яті є найбільш адекватним відтворенням того, що пережила в свій час особистість. Причини переживань людини, осмислення нею цих причин можуть відтворюватися нею у спогадах з новим мотиваційним підтекстом, проте сам факт емоційного переживання, ступінь його інтенсивності та модальності емоцій лишаються в пам'яті суб'єкта емоційних процесів без змін, що значно підвищує психологічну цінність наративних творів, надаючи їм суб'єктивно неповторної привабливості. Так, емоції, які виникають під впливом особистих успіхів суб'єкта, його самоствердження в життєво важливих справах, особливо ж переживання проявів любові до близької людини (або ж із боку цієї людини) зберігаються протягом усього життя.

Як свідчить аналіз наративів, джерелом стенічних емоцій, піднесеного настрою, радощів людини служать саме ті моральні та естетичні чинники, які звичайно в житті цієї людини спонукали її переживання гармонії і краси в природі і суспільстві, а також у взаєминах між людьми (любов, дружба, відданість, вірність, прояви доброзичливості). Зокрема, ремінісценції почутих колись очікуваних і бажаних слів, естетично довершених образів, знайомих та пов'язаних із подіями власного життя картин, запахів (згадаймо хоча б новорічну ялинку) стають на «захист» власного «Я» особистості у тяжкі моменти її життя, коли вона свідомо звертається до минулого, відтворюючи незгладимі образи, що морально підтримують і дарують їй радість.

Для автобіографічних наративів є характерним особливо тонке диференціювання, нюансування за допомогою лексичних і граматичних засобів *афективних процесів і станів*, які переживає обдарована людина, суб'єкт досвіду. Так, аналізуючи психологічні погляди Т.Г.Шевченка, патріарх укра-



їнської психології Г.С.Костюк на основі автобіографічної творчості поета (щоденникові записи, художні твори автобіографічного характеру та листи Тараса Григоровича) відобразив такі психічні стани людини, які вона, за словами А.Бергсона, переживає «зсередини», чуттєво, як власне «Я».

Г.С.Костюк пише: «Найгіршим для людини станом є, на думку Т.Г.Шевченка, такий стан, коли

Холодним вітром од надії  
Уже повіяло.

*(Коли надія одурить, осміє людину.)*

Морозом очі окує  
А думи гордії розвіє,  
Як ту сніжину по степу!» [19, с. 498].

Занотував Т.Г.Шевченко в своєму щоденнику від 27 серпня 1857 року також переживання ним стану естетичної насолоди мелодіями Шопена. Поет писав: «Я ніколи не наслухаюсь цих загальнослов'янських, сердечних, глибоко сумовитих пісень» [цит. за 19, с. 502].

Як відомо, термін «психічний стан» є багатозначним. Англійські терміни «анхієту», інколи «anxiousness», німецький - Angst, Angsgefühl, які перекладаються як «страх», «неспокій», «тривога», «побоювання», далеко не повністю передають семантику цього психологічного поняття. За словами Н.Д.Левітова, «безумовно, що у багатьох станах неспокою, тривоги значне місце посідає страх у формі побоювання, остороги, але було б неправильним, як це роблять деякі, вважати стани неспокою, тривоги і страху синонімами». Передусім підкреслимо, що бувають стани неспокою, тривоги, в яких страх відсутній або займає незначне місце [24, с. 192].

Підтвердження цієї думки ми знаходимо в багатьох літературних творах. Зокрема, звернімося до останніх поезій Василя Стуса, в яких автор з високим ступенем психологічної істинності відтворює власні психічні стани. Ось, наприклад, психічний стан, який відчуває ув'язнена людина.

«Упізнавай, самотносте, мене.  
Навчи ждання, бездонного, як вічність.  
Навчи терпіння довгого, мов сон  
небіжчика. І напусти на мене  
покору довгу. Світ крутоберегий  
убгався в темну камеру тісну,  
де тісно думати, а ще тісніше  
сподіятися. О, яке бездонне  
оце, прорите горем, забуття!» [46, с. 319].

Отже, як бачимо, науковий термін «психічний стан» набагато бідніший за реальне життя, відображене у внутрішньому світі людини.

Аналізуючи феноменологічний досвід особистості, необхідно брати до уваги і саму особистість, яка переживає певні стани, і ситуацію, в якій вона знаходиться.

Як ми вже зазначали, феноменологічні утворення внутрішнього світу людини, що складають її життєвий досвід, впливають на її самосприйняття, самоставлення та викликають у неї певний емоційний відгук на впливи зовнішнього соціального середовища. За словами А.Адлера, наше ставлення до себе відіграє величезну роль у нашому житті [1]. Досягнутий рівень самоповаги, власної гідності людина завжди прагне підтримувати на тому рівні, який відображає для неї сутність її власного «Я», її суспільний статус (це стосується також дітей: «Я-людини»). Незначні, на перший погляд, розбіжності між усталеним, звичним ставленням особистості до себе, її самооцінкою і оцінковим ставленням до неї з боку оточуючих викликає емоційний дискомфорт, відчуття втрати «самоузгодженості», яке, за словами О.А.Донченко, є чи не найголовнішою умовою щастя людини [10, с. 130]. Це один із ключових моментів феноменологічного досвіду людини, набутого в соціумі, який слід враховувати, здійснюючи дискурс-аналіз нарративних текстів: адже джерелом будь-яких проявів «Я»-активності завжди є емоційні переживання - більш або менш інтенсивні за силою свого виявлення.

Аналіз автобіографічних нарративів, зокрема так званих ранніх спогадів людини, в яких дорослі відтворюють події періоду власного дитинства, а також дослідження в галузі дитячої психології свідчать, що діти дуже рано, вже на початку дошкільного віку чинять опір негативній оцінці їх з боку оточуючих. Це знаходить прояв у негативізмі, впертості дітей (так звана «криза трьох років»), а також у бурхливих емоційних реакціях малюків, коли дорослі, буває, кепкують, насміхаються з їхніх дій або ж вдаються до фізичних методів покарання.

Пам'ять про образи та сором, яких зазнала людина в роки дитинства, як свідчать спогади широкого кола творців автобіографічних нарративів, зберігається протягом усього її життя. Відтворення образів минулого стає можливим завдяки мові, яка конституює набутий людиною *досвід як певним чином структуровану і семіотично означену психічну реальність*.

Наведемо експериментальні дані, які ілюструють внутрішній стан дитини, що зазнає фізичного покарання: «Це була лють, а я терпів біль, бо образа була сильнішою»; «Процедура була звичною. Мама зняла з мене штани і почала бити ременем - мені було не стільки боляче, хоча було боляче і я кричала, скільки страшенно прикро і дуже шкода самої себе» [44].

Звернімося також до спогадів генерала П.П.Потоцького - цілковито забутого українського музейника, котрий згадує, що в дитинстві була в нього гувернантка, яка доглядала і вчила його. «По суботах, - пише П.Потоцький, - вона регулярно мила мене і, вклавши в ліжко з чистою білизною, виходила в іншу кімнату і поверталася з пучком м'яких різок. І виказавши мені за всі мої провинності, що я вчинив протягом тижня, досить відчутно нагороджувала мене різками. Влітку, коли було тепло і легко можна було вискочити з ліжка і зчинити крик, це діяло не так образливо <...>, проте взимку, коли ми в усьому флігелі були одні, це було особливо *образливо*. В одну з таких субот, коли я ніякої провини за собою не визнавав, я твердо витримав належну

порцію ударів, після чого, одвернувшись до стіни, *подряпав собі обличчя з такою страшною силою, що, здавалось, люта кішка лише може так подряпати тіло*» [4, с. 280].

Як бачимо, діти вже мають свою суверенну позицію і захищають пересудом гідність власного «Я» усіма доступними їм засобами. У зв'язку із сказаним про такі суто людські утворення, як *самолюбство, почуття власної гідності*, варто нагадати влучний вираз Р.Шеклі, який писав: «Роботи запрограмовані без урахування емоцій, тому їх неможливо образити» [59, с. 363].

Отже, кожний автонаратив - це скарбниця психологічних знань людини, які виявляють для неї самої смисл проявів власного «Я» в найрізноманітніших життєвих колізіях, фіксують у певних мовних категоріях характер її самоактивності, відображають своєрідність емоційних відгуків на впливи зовнішнього суспільного середовища, тобто *відтворюють феноменологію* психічних явищ внутрішнього світу особистості в словесній формі.

З приводу особливого зв'язку психічних явищ у феноменологічному полі її свідомості і самосвідомості з особистістю Л.С.Виготський зазначав, що *«вони доступні для спостереження чи переживання тільки суб'єкту»* [6, с. 667, курсив наш. - С.Т.]. І далі: «Все це неабияка функціональна характеристика цих особливих психологічних процесів» [там само].

Згадаймо у зв'язку з цим думку К.Роджерса, який неодноразово підкреслював, що «відкритість» для самої людини її *внутрішнього досвіду* - це головна особливість особистості, яка повноцінно функціонує.

Таким чином, в автобіографічному наративі завдяки словесному вираженню думок, переживань, ставлення індивіда до подій власного життя та до самого себе відкривається широкий простір для вивчення найрізноманітніших аспектів суб'єктивного, тобто феноменологічного досвіду людини, який, як ми вже зазначали, є осердям її індивідуально неповторного внутрішнього світу. До сказаного слід додати влучне визначення функцій мови, яке належить Г.В.Куценко - «нарація виконує ряд сутнісних для людського досвіду функцій: диференціює враження і почуття; видобуває їх, увиразнює, специфікує; калібрує, налаштовує. У ракурсі виокремлення ролі наративу для формування і вираження досвіду та образу світу можна сказати, що *мова є основним форматом самозасвідчення людини*, виявлення всезагальної унікальності її буття, в тому числі для самої себе» [22, с. 127-128, курсив наш. - С.Т.].

Як зазначалося вище, наративи ще в часи Стародавньої Греції збуджували індивідуальні емоції слухачів. Грецька поезія, яка з'явилася в VI - VII ст. до н. е., являла собою, на думку З.Луїджі, «форму інтроспекції». Її можна було б навіть вважати протопсихологією, зазначає автор, якби не та обставина, що вона займалася винятково рухами внутрішнього життя [26, с. 99]. Нарация збуджує свідомість і самосвідомість, оскільки, зауважує А.Г.Спіркін, існує лише разом з «Я». Отже, «є всі підстави говорити про наративний принцип, який сповідує постнекласична психологія» [55, с. 25].

І.С.Кон, спираючись на широке коло лінгвістичних досліджень, констатує, що інтимізація світу відбувалася поступово, що знайшло відображення у появі термінів, які описують внутрішні психічні настановлення особистості: *aversion* (відраза); *dissatisfaction* (невдоволеність); *discomposure* (розлад)» [17, с. 207]. Показовим, пише названий автор, є зміни значення слова «суб'єктивний» - від «той, що існує в собі» до «той, що існує в людській свідомості» [там само]. Збагачення психологічного словника, констатує І.С.Кон, і особливо зростання його «інтроспективності» свідчить про те, що люди стали надавати значно більше значення способам виразу своїх переживань і їх нюансів [там само]. Підтвердженням сказаного може бути поява в епоху відродження слова *individual* (індивідуальний), у XVIII ст. - іменника *individualité* (індивідуальність) і дієслова *individualiser* (індивідуалізувати). Слово *individualization* (індивідуалізація) з'являється на початку XIX ст., а «індивідуалізм» - лише в роки Липневої монархії, - пише І.С.Кон, посилаючись на дослідження С.Утіманна [17, с. 208].

Отже, мова є і наслідком, і спричинником розвитку психологічної культури людини, інтимізації та менталізації її внутрішнього світу, разом з тим вона є і його творцем. Так, зокрема, «внутрішні ментальні структури особистості» (Н.І.Чуприкова) [58], що складаються в процесі життя і навчання, не могли би розвиватися, якби в їх структурі не була представлена семантика знань, що відображають назви станів, відчуттів, властивостей, розсудкових операцій і прийомів, тобто абстрактна лексика. Отже, розвиток ментальності обов'язково супроводжується розвитком абстрактних понять. Так, наприклад, якщо у часи Чосера, пише І.С.Кон, слово *duty* (борг) означало об'єктивне, зовнішнє зобов'язання - «податок», «повинність», то у Шекспіра воно стає внутрішнім моральним зобов'язком [17, с. 206-207]. Зазнало трансформації у свій час також італійське слово *felice* (щасливий), що походить від латинського слова *felicitas*, яке, в свою чергу, зазначає З. Луїджі, має спільний корінь з *fecunditas*, тобто щасливий і *родючий* [26, с. 164]. Як бачимо, і в цьому випадку спостерігається тенденція абстрагування суттєвих ознак, що входять до змісту конкретного поняття, і утворення на цій основі абстрактного. У контексті огляду тенденцій розвитку мови в історичному аспекті можна зафіксувати таку важливу функцію мови, як *ментальна*, яка є передусім чинником прогресу людського самопізнання - вихідною умовою накопичення феноменологічного «Я»-досвіду.

Прогрес самопізнання, поглиблення психологічних знань людини про саму себе, до чого закликав ще оракул у Дельфах (який, як відомо, давав конкретні відповіді у зашифрованій формі: наприклад, «Пізнай себе»), було б неможливим без накопичення і зберігання в лексиконах природних мов всіх основних характеристик особистості (лексична гіпотеза В.Т.Нормана) [29, с. 286]. Найбільш поширеними в мовах світу є так звані *особистісні дескрипції*. Це частіше за все окремі прикметники, іменники (напр. «хитрий», «скнара», «схильний до фантазування», «той, що витає у хмарах» та інші, більш розгорнуті описи). Цікаво відзначити, що особистісні дескрипції ми

можемо зустріти вже в автобіографіях, час написання яких припадає на давні часи, наприклад, середньовіччя.

Так, італійський філософ, математик, лікар Джіроламо Кардано (XVI ст.), який у 75 років написав свою автобіографію, зазначає, що «він грубий і нерозумний», що «він надто рано почав мріяти про славу» і що «йому властиві хитрість, відсутність свободи духу, схильність до прийняття необдуманих рішень» [цит. за 40, с. 336-337]. Він визнає, що «природа створила його запальним, безпосереднім і хтивим. Тому у нього з'явилися такі риси, як гордість, схильність до гніву, надмірна мстивість» [там само, с. 338].

Можна навести багато прикладів самохарактеристик авторів життєписів, написаних набагато пізніше, в яких зустрічаються подібні самовикриття. Наприклад, художник М.В.Нестеров, який жив вже в XIX ст. (він разом із М. В. Васнецовим розписував Володимирівський собор), зазначав у своїй автобіографічній книзі «Давні дні», що в гімназії він був недовго, вчився погано, пустував багато - хотілося відзначитися. «Я був отаманом, коноводом у всіх витівках. Мені дали прізвисько Пугачов. Які ж ми були нестерпні хлопчачки, і я, соромно сказати, був з них найгірший» [34, с. 41, 42, 48].

Отже, герменевтичний підхід стимулює збагачення і урізноманітнення особистісних дескрипцій, зокрема завдяки розвитку ціннісно-орієнтувальної накопичувальної функції мови. Зазначена функція, а вона найбільш увиразнюється в історичному ракурсі, недостатньо вивчалась у вітчизняній літературі. У цьому випадку, коли йдеться про інтерпретаційний потенціал наративів, необхідно підкреслити, що його розкриття пов'язане не лише з висвітленням процесу збагачення лексики мови, а й із констатацією в системі мови *дискурсивних способів* самопізнання, спрямованих на конститування людиною свого феноменологічного досвіду. Зазначені способи (докладніше про них мова йтиме далі), які є результатом апробації особистістю власного «Я» в системі суспільних відносин, сприяють передусім розвитку рефлексивної функції мови; в свою чергу, зазначена функція стимулює самоаналіз та механізми усвідомлення особистістю самої себе порівняно з оточуючими. Причому рефлексивні процеси можуть набирати різних форм: бачення особистістю самої себе «очима інших», з'ясування, як інші розуміють і оцінюють її саму, а також з'ясування особистістю того, як оточуючі ставляться до її оцінкового ставлення до них. Звичайно, зазначені процеси здебільшого відбуваються підсвідомо. Проте в особливо напружених, проблемних ситуаціях самооцінка, дискомфорт самоузгодження полонять всю свідомість і самосвідомість людини, фіксуючи її увагу лише на характері ставлення до неї оточуючих. Наведемо самозасвідчення із широковідомого автобіографічного джерела - щоденника Анни Франк, дівчини, яка день у день занотувувала все те, що їй довелося пережити у часи окупації німцями Нідерландів. З липня 1942 р. по 1 серпня 1944 р. сім'я Анни Франк перебувала у будинку батькової фірми. Першого серпня записи у Анніному щоденнику уриваються: гітлерівські посіпаки видали схованку єврейської сім'ї. Ситуацію, в якій опинилася Анна, яка не тільки протягом двох ро-

ків не була на свіжому повітрі, але й, як вона пише, «дивилася на природу крізь припалі товстим шаром пилу шибки та у шпарку між брудними гардинами - та й то дуже рідко» [52, с. 247], інакше як трагічною не назвеш. Тому так болісно Анна сприймає думку пані Даан, яка «вважає її задавакою». Цілу сторінку свого щоденника з незмінним звертанням до уявної подруги «Люба Кітті!» Анна присвятила спростуванню цієї думки і разом з тим глибокому самоаналізу власного «Я», міркуванням щодо того, з яких мотивів люди звинувачують один одного. Болісно звучать слова Анни, яка намагається спростувати слова навколишніх: «Це неправда, що я такої високої про себе думки, як багато хто вважає. Я знаю свої численні вади й не доліки не гірше за будь-кого іншого, є лише одна різниця: я також знаю, що хочу виправитися, що виправляюся і вже багато в чому виправилася» [там само, с. 245]. Безпосередньо за цим відвертим зізнанням про свій намір виправитися, дівчина знову запитує: «Невже я й справді задавака?» Оскільки, крім щоденника, їй нікому пожалітися, нема з ким порадитись, вона вдається до типового способу захисту власного «Я» - механізму інтелектуалізації і самовиправдовування. Анна записує такі свої думки з приводу звинувачення її в зухвальстві: «Пані ван Даан і Дуссель, мої головні обвинувачі, обое, як відомо, люди неінтелігентні й, можу додати, дурні! Дурні люди, як правило, не можуть стерпіти, коли в іншого щось виходить краще, ніж у них самих. Пані ван Даан і Дуссель - чудовий приклад, що підтверджує це правило» [там само]. Висловивши наведене міркування, яке звучить переконливо, оскільки конкретний випадок розглядається як життєве правило поведінки неінтелігентних людей, Анна не може заспокоїтися і вдається ще й до типового прийому самозахисту людини в подібних ситуаціях: «Пан ван Даан вважає мене дурною, бо я не така дурна, як вона, вона вважає мене нескромною, бо сама ще нескромніша...» [там само]. Всі ці висловлювання на адресу двох інших перехованців - ван Даан і Дусселя є свідченням того, як боляче ранили самолюбство дівчини ці двоє дорослих людей, яким не спало на думку врахувати ситуацію, в якій знаходиться дівчинка-підліток, а також перебувають і вони самі. Проте благородство Анни перемагає, і вона зазначає: «Я ладна визнати, що я задавака» [там само]. І далі: «Найгірше в моєму характері, - додає до сказаного дівчина, - те, що «ніхто так не картає й не шпетить мене, як я сама» [там само]. І насамкінець Анна Франк пише, що одне з її улюблених прислів'їв таке: «В кожному докорі є трохи правди» [там само].

Як бачимо, наведений вище уривок тексту має дискурсивний характер - він об'єднаний єдиним смислом: відновити втрачену гармонію у внутрішньому світі і знайти в своєму феноменологічному досвіді «точки опори», щоб досягти емоційної рівноваги («я знаю, що хочу виправитися, що виправляюся і вже багато в чому виправилася»; «я не така дурна...»; «я ладна визнати, що я задавака»; «одне з моїх улюблених прислів'їв - в кожному докорі є трохи правди»).

Засадові принципи здійснення дискурс-аналізу автобіографічних наративів висвітлено далі - їм передуює аналіз доробку вітчизняної психології з

проблеми біографічних досліджень, а також виклад позицій соціальних кон-структивістів щодо особливої значущості мови у самопізнанні та соціальній взаємодії людей один з одним.

Переходячи до аналізу літератури з проблеми вивчення автобіографічної творчості, пошлемося на висловлювання В.В.Андрієвської, яка характери-зує сучасну мовну ситуацію як таку, що створює об'єктивні передумови для розвитку мовної компетентності фахівців у галузі психобіографічної лінг-вістики. «Нині, - пише В.В.Андрієвська, - ми переживаємо етап бурхливого зростання кількості психологічних знань. Стрімкий поступ науки і практи-ки, активізація світових інформаційно-комунікативних процесів, розширен-ня міжнародних зв'язків у професійній сфері спричинили черговий терміно-логічний вибух на зламі тисячоліть» [2, с. 17]. І разом з тим В.В. Андрієвська з жалем констатує, що «мовно-фахова компетентність (йдеться про укра-їнську мову і українську психологічну термінологію) вчених-психологів не завжди відповідає бажаному» [там само].

Надто довго тривав процес мовної стагнації. Деякі терміни, за словами вченої, були забуті або несправедливо «репресовані» [там само, с. 19], а такий напрям, як розробка методів інтерпретації біографічних текстів був за радянських часів непопулярним і, якби не зусилля Г.С.Костюка, який створював психобіографії відомих діячів науки і культури (Т.Г.Шевченка, В.Г.Белінського, О.І.Герцена, К.Д.Ушинського), то методи мовного аналізу автобіографічної спадщини не знайшли б у згаданий період відповідного розвитку. Разом з тим слід зауважити, що в зарубіжних країнах автобіогра-фічна продукція - життєписи, щоденники, сповіді, тексти листування видат-них особистостей, а також їхні біографії служили предметом вивчення відо-мими вченими. Так, першою працею в галузі психобіографії був психоаналі-тичний опис особистості американського президента В.Вільсона, зроблений З.Фрейдом. У 1943 р., як пише С.К.Рошин, психіатр Уолтер Лангер, за за-вданням американської розвідки, зробив доповідь, що ґрунтувалася на ма-теріалі вивчення особистості Гітлера [41, с. 614]. Об'єктом психобіографічних досліджень, які здійснив М.Г.Еріксон, були М.Лютер, М.Ганді, М.Горький. Як зазначає Н. І. Пов'якель, психобіографія розвинулася в достатньо попу-лярний жанр літературної творчості [37, с. 20].

На матеріалах автобіографічної пам'яті особистості, проаналізованих у міждисциплінарному контексті - культурологічному, історичному, психо-логічному, соціологічному, юридичному і педагогічному, побудовано мо-нографію В. В.Нуркової [35]. Автор, узагальнивши результати досліджень широкого кола вітчизняних і зарубіжних авторів, показала, що відтворення змісту автобіографічної пам'яті - не проста репродукція, а конструктивний процес. «Насамперед, - зазначає В.В.Нуркова, - відзначається цінність про-цесу створення спогадів у письмовій формі, який сприяє більш цілісному формуванню автобіографічного спогаду і прояснює суб'єктивне ставлення до нього» [там само, с. 183-184]. Майже одночасно з В.В.Нурковою публі-кує навчальний посібник з педагогічної антропології під назвою «Природа дитини в дзеркалі автобіографії» О.Є.Кошелева [20].

Нині біографічні дослідження, методом аналізу яких є вивчення (без безпосереднього контакту з особистістю) життєвого шляху людини, провадять чимало українських авторів. Розробку теоретичних засад дослідження видатних особистостей (за сценарним аналізом Е.Берна), зокрема, інтерпретацію життя та творчості Л.Українки, здійснили В.Климчук та Я.Мойсеєнко [16]. На нашу думку, автори відкрили нові перспективи сценарного аналізу саме у контексті біографічних досліджень та показали, що названий метод може служити засобом відтворення індивідуальності обдарованої особистості. В плані психодіагностики автобіографія розроблялася Е.Ю.Коржовою, що дає можливість виявляти найбільш важливі події в житті людини [18]. Біографічні та соціально-психологічні чинники розвитку творчої обдарованості особистості досліджені О.І.Кульчицькою [21]; вікові відмінності процесу розуміння особистісного досвіду, представленого у формі нарративу, висвітлила О.М.Назарук [32]; плідними є щодо збагачення психологічної моделі екстраординарної особистості праці Р.О.Пономарьової-Семенової [38].

Як зазначають В.Климчук і Я.Мойсеєнко, сучасні біографічні дослідження здійснені переважно літературознавцями [25; 31]. Окремо слід виділити праці з нарративної психології. Так, І.А.Романова аналізує основні напрями дослідження саморозуміння в зарубіжній психології, виходячи із засадничого принципу конструктивізму, який полягає в тому, що особистість не лише розуміє себе за допомогою мови, а й конструює себе у мовленні [39]. Е. В.Сидоренко, спираючись на концепцію Альфреда Адлера про фатальну роль дії автобіографічних чинників у дитинстві на подальшу долю особистості, здійснила експериментальний аналіз спогадів дорослих про своє раннє дитинство [44].

Вихідні методологічні положення нарративної психології, яка розглядає особистість як автора власного життя, розробляє Н.В.Чепелева. Створення вченою теоретичних основ психологічної герменевтики - актуального напрямку сучасних досліджень - відповідає соціальній потребі формування у людини настановлень на самопізнання, саморозвиток, особистісне зростання, збагачення своєї мовної культури [56; 54; 55; 36]. Постмодерністське конституювання суб'єктності у дискурсі досліджує М.І.Найдьонов [33]. Досвід рефлексії у контексті аналізу життєписів, сповідей, текстів самопізнання, автобіографій видатних особистостей висвітлює з позицій культурно-психологічної парадигми О. Б.Старовойтенко [45].

Аналіз наукових праць, наведених вище, показав, що автори, досліджуючи мемуарну літературу і відтворюючи мову нараторів, виявляють за її допомогою життєві колізії особистості і пов'язані з ними переживання. Тим самим вони привертають увагу читачів до глибоко особистого, заповітного - того, що становить зміст внутрішнього світу людини, який у своєму житті вона зазвичай оберігає від чужого втручання і впливу. Отже, процес інтерпретації життєписів, щоденникових записів, листування, здійснюваний науковцями, - це певний вклад у мовну культуру суспільства, передусім збагачення лексики, яку звичайно використовують дослідники, описуючи або інтерпре-



туючи духовну сферу людини, тобто її *суб'єктивну реальність*. Проте, як пише М. В. Савчин, людина «все ще лишається незнайомкою для інших і для самої себе» [43, с. 3].

Як зазначалося вище, за минуле століття була втрачена значна частина культурної спадщини, зокрема стосовно розуміння і означення духовної сфери особистості. Небезінтересно у зв'язку з цим зазначити, що ще в царській Росії XIX ст., як пише в своїй автобіографії академік Н.О.Лосський, для вступу у 8-й клас гімназії в числі іспитів, які він мав скласти, був також твір на тему: «Знання про чуже духовне життя».

Як показали наші дослідження, педагоги загальноосвітньої школи, що характеризували найбільш суттєві, на їх погляд, психічні особливості учнів (передусім пізнавальну та емоційно-потребову сфери) виявили «абсолютне переважання нормативно-оцінкового підходу до аналізу суб'єктивних психічних проявів дитини» [49, с. 123]. Наприклад, для опису мотивації вони застосовували слова: «висока», «низька», «недостатня», «внутрішня - зовнішня»; для визначення самоствалення: «об'єктивне - необ'єктивне»; самооцінки: «завищена - занижена», «розвинута - нерозвинута»; емоційний стан розглядався як «позитивний - негативний», «нормальний - збуджений» і т. п. Більш докладні відповіді педагоги давали, описуючи характер дитини під кутом зору того, як вона поводить себе в гурті однолітків, а саме: «вміє лагодити з дітьми - не вміє», «спокійний характер - неспокійний», «надто запальний», «не вміє себе стримувати» та ін.

Отже, розгляд вчителями психічних проявів учнів з позицій «норма - не норма» є даниною шкільній системі, яка, з одного боку, декларує особистісно зорієнтований підхід до дитини, з другого - вимагає неодмінного дотримання норми. Слід констатувати, що педагоги усвідомлюють значущість психологічних знань, зокрема щодо внутрішнього світу дитини. Проте й донині існує значна розбіжність між потребою вчителів у продуктивному використанні психологічних знань і фактично низьким рівнем застосування цих знань у процесі розв'язання проблемних ситуацій у виховній практиці. В даному разі зазначена суперечність є, на наш погляд, відлунням недостатньої уваги і сім'ї, і школи до духовного розвитку зростаючої особистості. Крім того, як зазначалося вище, *існує мовний дефіцит словосполучень і термінів*, які означають *внутрішню суб'єктивну реальність* людини, феноменологію її особистісного досвіду. Констатуючи певний брак мовних засобів щодо вираження внутрішньої суб'єктивної реальності особистості, В.П.Зінченко рекомендує звернутися до духовного досвіду людства і відтворити забуті наукою та людьми словосполучення «не як дивні метафори, а як предмет серйозних наукових роздумів і досліджень» [14, с. 149].

З числа двох довгих рядів слів та словосполучень (перший - оптимістичний, той, що надихає, другий - песимістичний, трагічний), які наводить названий вище автор, вкажемо лише деякі, а саме: духовність, духотворення, сила духу, духовна субстанція, духовидець, одухотворення, духовна близькість, духовний потенціал; а також інші (протилежні за смыслом): ду-

ховне убозтво, убогий духом, духовне насильство, духовне рабство, духовне самооголення, духовна капітуляція [там само, с. 150]. І далі, зазначає В.П.Зінченко, у цьому переліку понять «все названо, поіменовано, без чого не може бути свідомого перегляду самого себе, самоперевірки, самосуду. Не може бути ні упокорення, ні здолання гордині і самообожнення, ні подвижництва, ні особистого та суспільного спокутування» [там само].

Дійсно, деякі наведені вище слова і словосполучення довгий час були незатребуваними, проте разом із зростаючою необхідністю в наш час відродити духовні цінності українського народу і його мову значення багатьох термінів (більшість з них мають старослов'янські корені) зростає. Адже, як зауважує М.Й.Боришевський, «у своїх проявах духовності особистість завжди залишається індивідуальністю, здатною на вибір власних життєвих цілей, реалізація яких забезпечує відчуття повноцінності самоздійснення» [5, с. 4]. Звичайно, цей процес вимагає нових рівнів і смислотворення, і словотворення як феноменів культури особистості.

Найбільш виразно роль мови як культурно-історичного явища виступає у процесі відтворення в текстах наративів досвіду функціонування власного «Я» з його внутрішніми діалогами і монологам, інакше кажучи, завдяки мовним засобам стає можливою об'єктивація внутрішньої, суб'єктивної реальності.

Згідно з основним постулатом соціального конструктивізму, як зазначають автори книги «Дискурс-аналіз. Теорія і метод» М.В.Йоргенсен та Л. Дж. Філіпс, «ми отримуємо доступ до реальності за допомогою мови» [15, с. 29]. Саме мова, уточнюють висловлену думку названі автори, дає можливість «створювати репрезентації реальності, які не тільки відображають те, що в ній є, а й конституюють її» [там само]. Підкреслимо, що наведене положення (твердження) є особливо значущим у сенсі тлумачення процесів відтворення людиною свого суб'єктивного досвіду та «пред'явлення» його Іншому, знову ж таки на основі мови.

Водночас не можна не звернути уваги на той факт, що тлумачення дискурсаналітичних підходів, яке здійснюють М.В.Йоргенсен і Л.Дж.Філіпс, таїть у собі певні суперечності. Зокрема, вони пишуть: «*Постструктуралізм* запозичає структуралістську ідею про те, що знаки набувають значення не через ставлення до реальності, а через їх внутрішнє співвідношення у сітці знаків» [15, с. 32, курсив наш. - С.Т.]. Як бачимо, наведене положення, в якому стверджується незмінність знання, має відверто релятивістський характер. Разом з тим далі читаємо: «Навпаки, *постструктуралісти* вважають, що якраз в процесі конкретного використання мови саме й створюється, відтворюється і змінюється структура» [там само, с. 34, курсив наш. - С.Т.]. Зазначені суперечності згадані автори пояснюють тим, що «не у всіх дискурсаналітичних підходах є повна згода з ідеями постструктуралізму.» [там само, с. 35].

Своєрідне смислове заломлення ідея соціального конструктивізму щодо ролі мови як носія комунікативного досвіду людства отримує у сфері діяльності інтерпретатора автобіографічних текстів. Адже той, хто інтерпре-

тує автонаратив, у певному сенсі відроджує набутий його автором досвід соціальних інтеракцій і разом з тим характер словесного вираження цього досвіду в авторському тексті. Наративна творчість дає також можливість відтворювати та фіксувати особистісний рівень функціонування культури певної історичної доби - «її персоналізації у формах значень, смислів, переживань, мотивів діяльності і вчинків» [45, с. 234].

Отже, попередній виклад матеріалу з означеної вище теми - розкриття специфіки мовленнєвих функцій у контексті автобіографічного дискурсу засвідчує, що наш концептуальний підхід ґрунтується на аналізі таких проблем, як дослідження феноменологічного досвіду особистості, розробка в контексті постнекласичної парадигми методологічних засад інтерпретації автобіографічних наративів, а також розкриття принципів *дискурсивної психології*, яка, базуючись на соціально-конструктивістських засадах, разом з тим постулює власний підхід до «виробництва» значень у дискурсах, або інтерпретативних репертуарах.

Аналіз названих проблем показав, що існує певне коло дискусійних і разом з тим актуальних питань щодо конституювальної функції мови як засобу відтворення суб'єктивної психологічної реальності у дискурсі.

Так, висвітлюючи дискурс-аналіз як теоретичну основу соціальних досліджень, М.В.Йоргенсен і Л.Дж.Філліпс зазначають: «Термін "дискурс" у моді вже, принаймні, десять років. Проте в наукових текстах і дискусіях його використовують довільно, часто без точного визначення. Поняття стало розмитим - воно або втрачає усталене значення, або, навпаки, використовується конкретно, проте в різних контекстах з різними значеннями» [15, с. 17].

Судячи з того, що, як пишуть згадані автори, поняття «дискурс» у моді, принаймні, десять років, зазначена дефініція знаходиться саме «у підлітковому віці» - періоді бурхливого розвитку і самовизначення. Разом з тим, спираючись на узагальнення результатів вітчизняних і зарубіжних досліджень дискурсу, не можна не помітити, що зміст цього поняття значно ускладнюється багатьма авторами. Як справедливо підкреслює Л.Г.Царенко, багатозначність розуміння поняття «дискурсу», численні дискурсивні теорії спричиняють складність роботи в зазначеному напрямі і певні побоювання щодо некоректного застосування термінів чи загалом інформації з цієї теми [53, с. 463].

Знайомлячись із думкою Г.В.Куценко з приводу того, що таке «дискурс», дослідник, який вивчає проблему ролі мови в регуляційних впливах на досвід та образ світу особистості, дізнається, що «дискурс - не мовний (мова як структура), а мовленнєвий феномен, тобто "явище мови" в "живому житті" живого суб'єкта мовлення» [22, с. 131]. «Тут відзначається, - додає названий автор, - що дискурс - це не просто мовлення і не просто текст. Дискурс "плаває" десь між текстом, мовленням, спілкуванням, мовною поведінкою, індивідуальним та колективним суб'єктом» [там само].

Спираючись на дослідження Л. Г.Царенко, яка висвітлює основні методологічні аспекти аналізу дискурсу у вітчизняній та зарубіжній літературі, за-

значимо, що поняття «дискурс» є багатовекторним у межах різних наукових шкіл та напрямів дискурс-аналізу: «французька структурно-семіологічна (Барт, Тодоров, Греймас, Серю, Пеше); німецька лінгвістична (Меррінгер, Шухарт); голландська когнітивно-прагматична (ван Дейк); англійська логіко-аналітична (Остін, Серль, Куайн) і соціолінгвістична (Гілберт, Малкей); критичний дискурс-аналіз (Феркло, Уодак), дискурсивна психологія (Едвард, Поттер), теорія дискурсу Лакло і Муфт» [53, с. 470]. Відмітимо, що зарубіжні автори, які відіграли важливу роль у розвитку дискурс-аналізу завдяки своїм теоретичним розробкам, наприклад, М.Фуко, твердить, що «структура дискурсу і різний "режим" знання жорстко задають, що вважати істинним, а що - помилковим, хибним» [15, с. 36]. Аргументом на користь наведеного висловлення може бути, як зазначає сам автор, те, що незважаючи на безкінечне число способів формулювання висловлювань, «більшість з них, які ми створюємо у певній царині, схожі між собою і часто повторюються» [там само].

М.В.Йоргенсен і Л.Дж. Філліпс, які здійснили докладний опис дискурс-аналізу як теоретичної і методологічної основи соціальних досліджень, відзначають, що саме Фуко забезпечив основу для розуміння суб'єкта в дискурс-аналізі (згідно з Фуко, «суб'єкт створюється в дискурсах»), проте в його теорії відсутня методологія аналізу окремих текстів [15, с. 39, 117].

Здійснюючи аналіз існуючих нині підходів до розгляду теорії дискурсу, названі вище автори відзначають прогресивні тенденції у розвитку *дискурсивної психології* (науковий напрям, що виник у 90-х роках минулого століття завдяки дослідженням Дж.Поттера, П.Стрингера, М.Уотерелла), а саме: 1) дискурсивна психологія відхиляє постструктуралістську тенденцію аналізувати дискурси як абстрактні явища, а не як ситуативні і оказіональні соціальні практики; 2) ідея про те, що реальність, в якій ми живемо, формується дискурсивно, аж ніяк не означає, що в дискурсивній психології соціальні явища не мають матеріальних аспектів, або що поза дискурсом не існує фізичної реальності; 3) мова не просто виражає досвід - скоріше за все, мова *конститує і досвід, і психологічну реальність* [там само, с. 176, 175, 174].

Як вже відмічалось на початку нашої статті, суб'єкт «використання мови» і «творення тексту» в теорії соціального конструктивізму *не означений*. «Схоже на те, що все, чим ми є як "індивіди" і "особистості", може бути витлумачено засобом понять "мова" або "дискурс"» [61, с. 40]. Дійсно, тенденція до дедалі більшої стереотипізації словесних виразів і пов'язаних з ними способів передачі думок внаслідок регламентації практик соціальної взаємодії людей та їх стереотипізації на сьогодні для кожного є очевидною. Проте поряд із зазначеною тенденцією розвитку мови існує також інша: збагачення лексики природної (буденної) мови (не говорячи вже про термінологічне збагачення мови науки) та вдосконалення способів вираження думок - їх логічності, економічності, структурованості.

Наш концептуальний підхід ґрунтується на припущенні, що ефективним способом дослідження автобіографічного дискурсу є феноменологічний тип аналізу суб'єктивної реальності творців життєписів, щоденникових за-

писів, сповідей, літературних ремінісценцій власного досвіду. Зазначений спосіб ґрунтується на врахуванні того факту, що інтерпретація суб'єктом власних спогадів здійснюється відповідно до *особистісного смислу* проявів активності власного «Я» в різних життєвих ситуаціях, відображеного в його феноменологічному досвіді. «Смислова зона» проявів «Я»-активності *особистості*, відображена в її суб'єктивному (феноменологічному) досвіді, репрезентує також значення подій (явищ, випадків, епізодів), які увійшли до цієї зони як *значеннєві складники* зазначеного досвіду.

Вихідні положення означеного підходу до аналізу та інтерпретації автобіографічних наративів побудовано на засадничих принципах психологічної герменевтики, а також теоретичних положеннях щодо розкриття поняття особистісного смислу (О.М.Леонтьєв, Д.О.Леонтьєв), особистісного досвіду (Н.В.Чепелева), інтегральної моделі мовно-мовленнєвої компетентності (В.В.Андрієвська), взаємозв'язку мови і мислення (О.О.Потебня, Л.С.Виготський), смислової ролі емоційних переживань (В.К.Вілюнас, Ф.Ю.Василюк, С. Д.Максименко). В основу розробки нашого підходу покладено також висвітлення Г.О.Баллом «значення» і «смислу» як психологічних понять. Обґрунтовуючи необхідність чіткого концептуального розрізнення суб'єктивних значень, з одного боку, і смислів, з іншого, Г.О.Балл зазначає, що це цілком узгоджується з тим, що ці утворення є взаємопов'язаними компонентами цілісної системи - свідомості і, ширше, психіки суб'єкта [3, с. 205]. У зв'язку із сказаним Г.О.Балл наводить висловлювання В.П.Зінченка, в якому розкривається життєвий контекст «близькості» значення і смислу: «У живому знанні, - пише В.П.Зінченко, - злиті значення і вкорінені у бутті особистісний, афективно забарвлений смисл» [цит. за 3, с. 206]. Наведене твердження, на наш погляд, узгоджується з поняттям «*смислової зони*» проявів «Я»-активності в структурі феноменологічного досвіду *особистості*. Саме *значеннєво-смислові компоненти* феноменологічного «Я»-досвіду і пов'язані з ними особистісні настановлення суб'єкта на відтворення певних подій чи епізодів його власного життя можуть служити орієнтиром для окреслення (визначення) меж певних дискурсів. Такі орієнтири у відповідній літературі нині не висвітлені.

Що стосується, зокрема, дослідження автобіографічних дискурсів, то *значеннєво-смислові настановлення* їх авторів і пов'язані з цими настановленнями *лексичні особливості текстів* є достатньо чітким орієнтиром для здійснення дискурс-аналізу відтворюваних ними спогадів. Разом з тим слід відмітити, що серед широкого кола дискурсів різних жанрів - наприклад, політичного дискурсу, наукового, сімейного, медіа-дискурсу, військового дискурсу, маркетингового дискурсу, автобіографічний дискурс висвітлений недостатньо.

Автобіографічний дискурс має ряд особливостей структурно-смислового характеру, які значною мірою сприяють виявленню *тематичного репертуару його проявів*. Передусім слід відмітити такі особливості: 1) чітка адресованість описуваних переживань, подій, внутрішніх станів щодо власного

«Я»-творця спогадів; 2) експлікація найбільш значущих подій у житті автора спогадів і надання їм відповідної значеннєво-сислової значущості; 3) рефлексивний характер аналізу проявів активності власного «Я», що зумовлює розкриття механізмів самосвідомості.

Ілюструючи висловлені теоретичні міркування щодо специфіки автобіографічних наративів, наведемо окремі приклади експлікації їх авторами особливостей проявів власного «Я» у ретроспективі. Водночас необхідно зауважити таке: кожен текст, на матеріалі якого здійснюється дискурс-аналіз, має бути прокоментований, а саме: попередньо слід надати стисло інформацію про особу автора наративу та коротко схарактеризувати ті життєві обставини, за яких жив і творив автор спогадів. Саме таких коментарів потребує книга Д.Д.Гойченка під назвою «Крізь розкуркулювання і Голодомор: свідчення самовидця». Книгу було видано вже по смерті її автора. Виявили її випадково в емігрантському архіві (Сан-Франциско, США) [7].

Автор книги Дмитро Данилович Гойченко, який народився на початку ХХ століття, як і багато хто з його однолітків, був зведений вірою комунізму. Далі йде боговідступництво. «Мое боговідступництво не пройшло безслідно для мене, - пише Д.Гойченко. - З тих пір у мене з'явилась жадаба крові, правда "вражої", але все ж людської» [там само, с. 19]. «Зараження більшовизмом» продовжувалося. На щастя, за словами Д.Гойченка, добро мало надто глибокі корені. Як наслідок, внутрішня боротьба точилася в його душі постійно. Сам він родом із селян, опинився в рядах воєвничих супротивників власного стану. Зрікся батьків і став посібником тих, хто грабував селян, відбираючи у них хліб (так звані продзагони).

Книга Д. Гойченка - це не тільки опис його життєвих страждань і поневірянь, а й результат внутрішньої боротьби із самим собою. Це каяття - каяття без надії на прощення.

Структура книги має дискретний характер. Вона, наче малюнок з мозаїки, окремі частини якого поєднані між собою роздумами автора про власні вчинки, описами його страждань, що переживаються автором як муки його сумління. Отже, дискурс-аналіз в даному разі (маємо на увазі метод інтерпретації книги) ми здійснювали, спираючись на опис емоційних переживань автора, предметом яких були його вчинки, його страждання фізичні і моральні, їх самоаналіз, пошук автором смислу власного життя. Тобто якісний аналіз тексту під кутом зору виражених в ньому авторських переживань давав можливість окреслювати, виділяти в тексті окремі *сислові зони*, які становили для автора книги особливе значення. Саме такі угруповання висловлювань у тексті, які були відносно завершеними в сисловому і структурному плані і, головне, репрезентували певний аспект феноменологічного досвіду творця тексту, тобто були тематично окресленими, ми вважали *фрагментами автобіографічного дискурсу*.

Фрагменти автобіографічного дискурсу (в даному разі йдеться про книгу Д. Гойченка, з тексту якої ми наводимо лише два фрагменти) становлять певний дискурс-лад, сислова єдність якого впливає з основного мотиву на-

писання автобіографічного наративу, а саме: прагнення автора спокутувати власну провину - злочинні дії проти селян, які він чинив разом з більшовиками, а також показати, які страждання випали на долю українського народу, зокрема, в період колективізації і «розкуркулювання».

Зважаючи на те, що фрагменти автобіографічного тексту фіксують у собі прояви активності *власного «Я» одного і того ж автора - творця наративу*, і до того ж у переважній більшості випадків зазначені фрагменти об'єднані одним і тим же смисловим підходом, яким керується автор, створюючи текст, ми вважали за можливе, виділяючи в ньому окремі значеннево-смислові зони, означувати їх як дискурси.

Наведені нижче дискурси з книги Д. Гойченка, а також творів інших авторів відображають значущі події та епізоди в житті кожного творця авто-нاراتиву; в них чітко проглядається *особистісна «адресність» описуваних переживань, їх співвіднесеність з власним «Я»*; крім того, дискурси конституюють значеннево-смислові настановлення автора тексту відповідно до особливостей його життєвого досвіду.

***Дискурс: муки сумління.***

«Дивовижно, що всі мої гріхи поставали переді мною з цілковитою ясністю, нібито я їх здійснив учора. І це в той час, коли вся тюремна обстановка з постійним страхом перед смертю і ще більш перед тортурами, в умовах нескінченних страждань від усіх негараздів у камері, зокрема від голоду, які до крайнощів виснажили мене фізично, до того притупили мою пам'ять, що я забував імена більшості моїх рідних і сусідів, забував назви вулиць, на яких ще недавно жив. Під час же «конвеєрів» я дуже часто забував власне прізвище і навіть за умови страшного напруження пам'яті не завжди міг згадати. Можливо, відчуючи наближення моєї загибелі, в мені так яскраво заговорило сумління і так само яскраво спалахнули всі мої гріхи» [7, курсив наш. - С.Т.].

***Дискурс переживання екзистенційного вакууму.***

«Почуття невідворотного і абсолютного кінця гризло моє серце. Коли я дивився на небо, розглядаючи у бинокль зірки і місяць, мені ставало моторошно. Як ніколи я відчував свою нікчемність і безсилля. Подих невідворотного кінця відчувався у безпосередній близькості, ніби за спиною. Я помру, а все це залишиться як воно є, навіки.

— О, навіщо я народився! - вигукнув я.

У моєму серці закипала нібито заздрість до всього світу, в якому я був лише випадковою порошинкою. Коли я дивився на могутні дерева нашого саду, які народилися набагато раніше від мене і які будуть так само шуміти, коли вже мене не буде, у мене нило серце. Те ж саме почуття виникало у мене, коли я стежив за тихим плином мальовничої річки. Я готовий був бігти, але куди бігти? Де я міг знайти те, чого мені не вистачало? А чого мені не вистачало, я і сам не знав» [7, курсив наш. - С.Т.].

Аналіз дискурсів, зафіксованих у тексті книги Д. Гойченка, свідчить про домінування в автора самоспокутувальної функції мови, предметом означу-

вання якої є внутрішній конфлікт між його реальними діями (зрікся батьків, «робота» у продовольчих загонах, які відбирали у селян хліб), і оцінним ставленням до себе, своїх вчинків як ганебних, таких, що заслуговують покарання і осуду.

Наступний дискурс - це опис Л.М.Толстим своїх відчуттів і переживань в ситуації, коли він уперше в житті залишив рідну домівку.

***Дискурс соціальної самоідентифікації.***

«Коли я дивився на села і міста, повз які ми їхали, в яких у кожному будинку жила по меншій мірі така ж сім'я, як наша, на жінок, дітей, які з хвилиною цікавістю дивилися на екіпаж і назавжди зникали з очей, на будочників, селян, які не тільки не вклонялися нам, як я звик бачити це в Петровському, але й не удостоювали нас навіть поглядом, мені вперше спало на думку: чим же вони переймаються, якщо аж ніяк не опікуються нами. <...> Я і раніше знав, що не ми одні, тобто наша сім'я, живемо на світі, що не всі інтереси сходяться навколо нас, а що існує інше життя людей, які нічого не мають спільного з нами, які не піклуються про нас і навіть не мають ніякого уявлення про наше існування. Безсумнівно, я і раніше знав все це; але не так, як я про це дізнався зараз, не усвідомлював, *не відчував*» [50, с. 113-114, курсив наш. - С.Т.].

У дискурсі відображено новий соціально-психологічний ракурс бачення хлопчиком себе самого за допомогою ідентифікаційної функції мови, яка об'єктивувала для нього розбіжність між звичним станом речей, коли селяни з Петровського вклонялися, зустрівши графську сім'ю, і тим фактом, що зустрічні перехожі, як пише Л. Толстой, «не тільки не вклонялися нам < . > , але й не удостоювали нас навіть поглядом» [там само]. Підкреслимо, що предметом самоусвідомлення у цьому випадку виступає феноменологічний досвід дитини, якого вона набула раніше, і зіставлення його з новим враженням і самовідчуттям. Отже, ідентифікаційна функція мови, виявляючись у соціальному вимірі, об'єктивує для зростаючої особистості нове бачення її самої «очима» навколишніх.

І, нарешті, дискурс захисту власного «Я», відображений у щоденнику Ф. М. Достоевського, виявляє регуляційну функцію мови. Підтвердженням ефективності механізму «занурення у минуле» можуть служити також дані В.В.Нуркової, яка наводить чимало висловлювань такого роду: «Я згадую факти, щоб оживити ті відчуття, які пережив тоді»; «Згадати потішний епізод із життя, щоб стало легше на душі» та ін. [35, с. 66].

***Дискурс захисту власного «Я».***

Достоевський пише, що за чотири роки каторги він безупинно згадував своє минуле, особливо ж любив тоді спогади свого дитинства: «Мені пригадувався серпень місяць у нашому селі: день сухий і ясний, проте дещо холодний і вітряний. І ось я забився тісніше в куші і чую, як неподалік, кроках у тридцяти від мене на галявині сам-один оре мужик.»

Далі йде неперевершений за своєю естетичною цінністю опис природи і власних відчуттів хлопчика, якого захоплює все - і комахи, і жучки, і



червоно-жовті яшірки з чорними цяточками, і запах лісу з його напівзотлілим листям.

«І тепер навіть, коли я пишу це, - зазначає Ф.Достоевський, - мені так і вчувається запах нашого сільського березняку...». І далі: «Раптом, серед глибокої тиші я ясно і виразно почув крик: «Вовк біжить!». Я зойкнув і сам не свій від переляку, з голосним криком вибіг на галявину прямо на мужика, який орав землю...».

Письменник докладно описує, як цей грубий селянин ніжно, по-батьківськи поставився до нього, безпорадного і розгубленого від страху.

«- Що ти! Що ти, який вовк, бач, здалося! Якому вовку тут бути, - заспокоював він мене. Проте я весь трусився і, мабуть, був дуже блідим. Похитуючи головою, мужик примовляв: - Треба ж так налякався, ой-ой! Облиш, рідний. Ах малюк, ой! Він простягнув руку і погладив мене по щоці».

Після цього Марей (так звали селянина) ще і ще із якоюсь зворушливою батьківською посмішкою заспокоював хлопчика і пообіцяв йому дивитися услід, як той ітиме додому.

Згадавши описану зустріч, Достоевський, як він пише, зійшов з нар і озирнувся довкола: «Пам'ятаю, я раптом відчув, що можу дивитися на цих нещасних зовсім іншим поглядом і що зненацька, якимось дивом, зникла будь-яка ненависть і злість у серці моєму» [11, с. 53-57].

На завершення статті, в якій здійснено аналіз мовленнєвих функцій як способу існування феноменологічного досвіду особистості в контексті автобіографічного нарративу, коротко схарактеризуємо основні з них.

Творення автобіографічного тексту вимагає передусім здійснення (на основі даних рефлексії) *процесу контамінації*<sup>17</sup>, тобто поєднання в описі різних фрагментів інтерпретації суб'єктивного буття особистості. Отже, на перший план у цьому випадку виходить *інтеграційна функція мови*. Аналогічну функцію мови виділяє також В. В. Нуркова, відомий дослідник автобіографічної пам'яті особистості.

Рефлексивні процеси - це *альфа* і *омега* автонаративного дослідження. Спираючись на думку В.А.Роменця, зазначимо, що завдяки рефлексії людині стає доступним психічне в його власній сутності. Процес творення життєпису стимулює усвідомлення особистістю самої себе порівняно з оточуючими. Причому рефлексивні процеси можуть набирати різних форм: бачення особистістю самої себе «очима інших», з'ясування, як інші розуміють і оцінюють її саму, а також прогнозування того, як оточуючі поставляться до її оцінкового ставлення щодо них самих. Всі ці найтонші відтінки самопочуттів і думки фіксує мова, яка, згідно з С.Л.Рубінштейном, «є формою існування думки і виразом ставлення, тобто у функціях мовлення простежується єдність знання і ставлення [41, с. 443]. Таким чином, умовою і результатом апробації особистістю свого феноменологічного досвіду в системі суспільних відносин є розвиток *рефлексивної функції мови*.

Виділення *конституювальної функції мови* пов'язане із розкриттям того факту, що людина, відтворюючи свій життєвий досвід (феноменологію

<sup>17</sup> Контамінація (лат. contamination - стикання, змішування) - текстологічний прийом поєднання текстів різних редакцій одного твору

проявів власного «Я»), усвідомлює його як певним чином структуровану і семіотично означену реальність. Завдяки соціальним практикам означування спільних за смисловими ознаками подій і явищ стає можливим конституювання дискурсів як форми соціального знання. Слід підкреслити, що структурні особливості дискурсів, які є результатом конституювальної функції мови, простежуються із часів греко-римської доби розвитку культури. Більшість так званих крилатих виразів функціонує як активна форма комунікації в сучасних мовах завдяки *накопичувальній функції мови*.

Дискурсний аналіз автобіографічних наративів дає можливість вирізнити ще одну, важливу з огляду відтворення особистістю свого феноменологічного досвіду, мовленнєву функцію - *експлікаційну*. Звернімося до етимології поняття «експлікація». У філософському словнику за редакцією відомого українського філософа В.І.Шинкарука експлікація (лат. explication - пояснення, розгортання) має таке тлумачення: *«Розгортання - процес, в результаті якого розкривається зміст певної єдності, а її частини дістають самостійне існування»* [13, с. 127, курсив наш. - С.Т.]. Новий тлумачний словник української мови дає як основне таке визначення: «Текст, що пояснює значення символів, умовних позначок на планах, картах» [12, с. 637]. У «Великому тлумачному психологічному словнику» А.Ребера читаємо: «Експліцитний - це те, що є очевидним і відкритим для спостереження», а також те, що «людина використовує усвідомлено» [60, с. 503]. Протилежним за змістом стосовно наведеного вище поняття є слово «імпліцитний», тобто *не очевидний*, а отже, неусвідомлюваний. Можна зробити висновок, що автори, які вживають слово «експлікація» у значенні розгортання тексту, його пояснення, а також виділення окремих частин тексту як самостійних, мають для цього наукову підставу.

У зв'язку із вищенаведеними міркуваннями ми висловили припущення, що серед параметрів дискурсу як категорії мовлення поряд із характеристиками «завершеності в смисловому і структурному плані», «цілісності», «зв'язності», має бути вказаний і такий: «усвідомлюваний автором тексту як самостійна смислова частина останнього».

Отже, як показано вище, у змісті статті основний наголос зроблено на висвітленні функції мови в процесі відтворення авторами життєписів особливостей функціонування власного «Я» - носія феноменологічного досвіду.

Науковою перспективою дослідження автобіографічних наративів може бути виявлення дискурсів, які подібні між собою у структурно-смисловому відношенні, що в значній мірі сприятиме розкриттю закономірностей конституювання суб'єктивної реальності особистості, тобто її внутрішнього світу, засобами мови.

**Висновки.** У статті висвітлюється проблема конституювання феноменологічного досвіду особистості мовними засобами. Показано, що відтворення індивідом суб'єктивної реальності в автобіографічному дискурсі ґрунтується на досягненнях герменевтики, яка здійснила «наративний поворот» щодо пізнання внутрішнього світу людини. Герменевтичний підхід увібрав

у себе прогресивні ідеї, що їх було розроблено в концепціях структуралізму, соціального конструктивізму та дискурсивної психології. Зокрема, дослідниками нарративів приділено увагу плідним ідеям соціальних конструктивістів щодо способів осмислення людиною навколишнього світу і самої себе на основі розгляду мови як історичного продукту соціальних інтеракцій.

Різнібічний аналіз поставленої проблеми дав можливість висловити припущення, що ефективним способом дослідження автобіографічного дискурсу є феноменологічний тип аналізу суб'єктивної реальності творців життєписів, сповідей, щоденникових записів, літературних ремінісценцій життєвого досвіду. На основі аналізу творів мемуарного жанру показано, що інтерпретація суб'єктом власних спогадів здійснюється відповідно до *особистісного смислу* проявів «Я»-активності в різних життєвих ситуаціях, відображеного в його феноменологічному досвіді.

В ході дослідження автобіографічних нарративів з'ясувалося, що *особистісні настановлення суб'єкта* щодо відтворення певних подій чи епізодів його власного життя та їх оцінка, а також чітка адресованість описуваних переживань і внутрішніх станів стосовно власного «Я» - творця спогадів можуть служити орієнтирами для окреслення меж певних дискурсів, тобто сприяти здійсненню ефективного дискурс-аналізу досліджуваних текстів.

Важливим здобутком проведеного дослідження є висвітлення мовленнєвої категоризації інтенцій самосвідомості творця нарративу, спрямованих на самопізнання, самоідентифікацію, самоствердження та захист власного «Я» як носія духовних цінностей. Новизна дослідження полягає також у розкритті та висвітленні мовленнєвих функцій - інтеграційної, рефлексивної, конституювальної, експлікаційної та інших, які означають механізми дії самосвідомості творця автонарративу, що відтворює внутрішню картину досвіду функціонування власного «Я» в процесі життєтворчості.

### Література

1. Адлер А. Наука жить : пер. с англ. и нем. / Альфред Адлер. - К. : Port-Royal, 1997.
2. Андрієвська В.В. Система інформаційного забезпечення психологічної науки і практики: термінологічний аспект / В.В. Андрієвська // Наук. зап. Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / за ред. академіка С.Д.Максименка. - К., 2000. - С. 15-23.
3. Балл Г.О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах) / Г.О.Балл. - 2-ге вид., допов. - Житомир : ПП «Рута»; Вид-во «Волинь», 2008.
4. Білокін С.І. Музей України : (збірка П.Потоцького) : дослідження, матеріали : монографія / С.І.Білокін ; Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник ; НАН України ; Ін-т історії України ; Центр культурол. студій. - 3-те вид., допов. - К., 2006.
5. Боришевський М.Й. Духовність у становленні та розвитку особистісного потенціалу людини / М.Й.Боришевський // Актуальні проблеми психології. Том IV Психолого-педагогічні основи розвитку особистісного потенціалу дитини в сучасному суспільстві : зб. наук. ст. / за заг. ред. проф. С.Д.Максименка та канд. психол. наук С.О.Ладивір. - К. : 2007. - С. 4-15.
6. Выготский Л. Мышление и речь : сборник / Лев Выготский. - М. : АСТ, 2008.
7. Гойченко Д. Д. Сквозь раскулачивание и голодомор: свидетельство очевидца / Д. Д. Гойченко. - М. : Русский путь, 2006.

8. Горностай П.П. Гуманистическая психология (К.Р.Роджерс) / П.П.Горностай // Психология личности : словарь-справочник / за редакцией П.П.Горностая, Т.М.Титаренко. - К. : Рута, 2001.
9. Гуссерль Э. Логические исследования : собр. соч. Т. III (I) / Э.Гуссерль. - М. : ДИК, 2001.
10. Донченко О.А. Фрактальність психіки і суб'єктність / О.А. Донченко // Людина. Суб'єкт. Вчинок : філософсько-психологічні студії / за заг. ред. В.О.Татенка. - К. : Либідь, 2006. - С. 117-143.
11. Достоевский Ф.М. Дневник писателя / Ф.М. Достоевский. - М., 1991.
12. Експлікація // Новий тлумачний словник української мови : у 3-х томах. Т. 1. - К. : Аконті, 2007.
13. Експлікація // Філософський словник / за редакцією члена-кореспондента АН УРСР В.І.Шинкарука. - К., 1973.
14. Зинченко В.П. Духовность (Духовное, Дух) // Большой психологический словарь / под ред. Б.Г.Мещерякова, В.П.Зинченко. - СПб. : Прайм- Еврознак, 2003. - С. 149-150.
15. Йоргенсен М.В. Дискурс-анализ: теория и метод : пер. с англ. - 2-е изд., исправл. / М.В.Йоргенсен, Л.Дж.Филлипс. - Х. : Гуманитарный Центр, 2008.
16. Климчук В. Життєвий шлях творчої особистості : принципи біографічного дослідження / В.Климчук, Я.Мойсеєнко // Соціальна психологія. - 2007. - № 6 (26). - С. 32-44.
17. Кон И.С. Открытие «Я» / И.С.Кон. - М. : Политиздат, 1978. - 366 с.
18. Коржова Е.Ю. Методика «Психологическая автобиография» в психодиагностике жизненных ситуаций / Е.Ю.Коржова ; под ред. Л.Ф.Бурлачука. - К. : МАУП, 1994.
19. Костюк Г.С. Психологічні погляди Т.Г.Шевченка / Г.С.Костюк // Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / під ред. Л.М.Проколієнко ; упор. В.В.Андрієвська, Г.О.Балл, О.Т.Губко, О.В.Проскура. - К. : Рад. шк., 1989.
20. Кошелева О. Е. Природа ребенка в зеркале автобиографии : учеб. пособ. по педагогической антропологии / под ред. Б.М.Бим-Бада и О.Е.Кошелевой. - М. : УРАО, 1999.
21. Кульчицька О. І. Біографічні і соціально-психологічні фактори розвитку творчої обдарованості // Здібності, творчість, обдарованість : теорія, методика, результати досліджень / за ред. В.О.Моляко, О.Л.Музики. - Житомир : Рута, 2006.
22. Куценко Г. В. Психологічні особливості становлення ментальних структур особистості в освітньому просторі / Г.В.Куценко // Психолого-педагогічні умови розвитку особистішої активності в освітньому просторі : моногр. / С.Д.Максименко [та ін.] ; Ін-т психології ім. Г.С.Костюка НАПН України. - К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2008. - С. 69-143.
23. Куценко-Лада Г.В. Світ як смислова координата у феноменологічній онтології Едмунда Гуссерля // Наук. зап. Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України / за ред. академіка С. Д.Максименка. - К. : ВД «ТРОЯ», 2009. - Вип. 37. - С. 294-307.
24. Левитов Н.Д. Психические состояния беспокойства, тревоги / Н.Д.Левитов // Хрестоматия по психологии : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / В.В.Мироненко ; под ред. проф. А.В.Петровского. - М. : Просвещение, 1977. - С. 192-195.
25. Левченко Г.Д. Психоаналітична інтерпретація прози Ольги Кобилянської : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Г.Д.Левченко. - Житомир, 2005.
26. Луиджи З. Созидание души : пер. с итал. / Зойя Луиджи. - М. : ПЕР СЭ, 2004.
27. Максименко С. Д. Генетичні аспекти дослідження внутрішнього світу особистості / С.Д.Максименко // Наук. зап. Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України : Інституту психології імені Г. С.Костюка - 60 років / за ред. академіка С.Д. Максименка. - К. : Міленіум, 2006. - Вип. 25. - С. 5-22.

28. Мещеряков Б.Г. Интроспекция // Психология : тематический словарь / Б.Г.Мещеряков. - СПб. : Прайм-Еврознак, 2007.
29. Мещеряков Б.Г. Лексическая гипотеза // Психология: тематический словарь / Б. Г. Мещеряков. - СПб. : Прайм-Еврознак, 2007.
30. Мещеряков Б.Г. Феноменология // Психология : тематический словарь / Б. Г. Мещеряков. - СПб. : Прайм-Еврознак, 2007.
31. Мороз М.О. Літопис життя і творчості Лесі Українки / М.О.Мороз. - К. : Наукова думка, 1992.
32. Назарук О.М. Вікові особливості розуміння особистого досвіду : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / О.М.Назарук. - К., 2004.
33. Найдюнов М.І. Проблема суб'єкта в психології рефлексії / М.І.Найдюнов // Людина. Суб'єкт. Вчинок : філософсько-психологічні студії / за заг. ред. В.О.Татенка. - К. : Либідь, 2006. - С. 197-229.
34. Нестеров М.В. Давние дни (Воспоминания, очерки, письма) / М.В.Нестеров. - Уфа : Башкирское книжное изд-во, 1986.
35. Нуркова В.В. Свершенное продолжается: психология автобиографической памяти личности / В.В.Нуркова. - М. : УРАО, 2000.
36. Основи психосемантики (за нарративними технологіями) / Чепелева Н.В., Смутьсон М.Л., Шиловська О.М., Гуцол С.Ю. ; за заг. ред. Чепелевої Н.В. - К. : Главник, 2008.
37. Повякель Н.И. Биографический метод / Н.И.Повякель // Психология личности : словник-довідник / за ред. П.П.Горностая, Т.М.Титаренко. - К. : Рута, 2001. - С. 20.
38. Пономарёва-Семёнова Р.А. Методологический аспект разработки психологической модели экстраординарной личности / Р.А.Пономарева-Семенова // Актуальні проблеми психології. - Т. 6 : Психологія обдарованості. - Вип. 3 (ч. 1) / за заг. ред. С. Д.Максименка. - К. : VONA-MENTE, 2002.
39. Романова И.А. Основные направления исследования самопонимания в зарубежной психологии / И.А.Романова // Психологический журнал. - 2001. - Т. 22. - № 1.
40. Роменець В.А. Історія психології ХХ століття : навч. посіб. для студентів вищих закладів освіти, які навчаються за спеціальністю «Психологія» / В.А.Роменець, І.П.Манюха - К. : Либідь, 1998.
41. Рошин С.К. Психобиография // Энциклопедический социологический словарь / общая редакция академика РАН Осипова Г.Р. - Институт социально-политических исследований РАН, 1995. - С. 614.
42. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии : в 2 т. Т. 1 / С.Л.Рубинштейн. - М. : Педагогика, 1989.
43. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки / М.В.Савчин. - К. : Україна-Віта, 1996.
44. Сидоренко Е.В. Терапия и тренинг в концепции Альфреда Адлера / Е.В.Сидоренко. - СПб. : Речь, 2002.
45. Старовойтенко О.Б. Проблема суб'єкта в культурній психології особистості / О.Б.Старовойтенко // Людина. Суб'єкт. Вчинок : філософсько-психологічні студії / за заг. ред. В.О.Татенка. - К. : Либідь, 2006. - С. 230-257.
46. Стус В.С. Вибрані твори / В.С.Стус. - Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2008.
47. Татенко В.О. Психология в субъектном измерении : моногр. / В.О.Татенко. - К. : Просвіта, 1976.
48. Титаренко Т.М. «Я» / Т.М.Титаренко // Психология личности : словник-довідник / за ред. П.П.Горностая, Т.М.Титаренко. - К. : Рута, 2001.
49. Тищенко С.П. Особливості використання психологічних знань учителями при характеристиці ними особистості школяра та розв'язуванні проблемних педагогічних ситуацій / С.П.Тищенко, О.Ю.Осадько, Л.Й.Ботіна // Психологічні проблеми ви-

ховання, навчання та розвитку особистості : матеріали звітної наукової сесії 22-24 лютого 1993 р. / АПН України, Інститут психології. - К., 1993. - С. 59-66.

50. Толстой Л.Н. Детство / Л.Н.Толстой // Детство. Отрочество. Юность. - К. : Молодь, 1953.

51. Феноменология // Большой толковый психологический словарь : пер. с англ. - Том 2 (П-Я) / Артур Ребер. - М. : Вече ; АСТ, 2000.

52. Франк А. Щоденник / Анна Франк; укр. перекл. Михайла Тупала ; Українсько-Американське бюро захисту прав людини. - К., 1995.

53. Царенко Л.Г. Методологічні аспекти дослідження дискурсів / Л.Г.Царенко // Наук. зап. Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / за ред. академіка С.Д.Максименка. - К. : ВД «ТРОЯ», 2009. - Вип. 37. - С. 462-473.

54. Чепелева Н.В. Культура та її вплив на процеси розуміння та інтерпретації особистісного досвіду / Н.В.Чепелева // Наук. зап. Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / за ред. академіка С.Д.Максименка. - К. : ВД «ТРОЯ», 2008. - Вип. 36. - С. 10-21.

55. Чепелева Н.В. Методологічні основи дослідження особистості у контексті психологічної герменевтики / Н.В.Чепелева // Наук. зап. Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / за ред. академіка С.Д.Максименка. - К. : ВД «ТРОЯ», 2009. - Вип. 37. - С. 21-31.

56. Чепелева Н.В. Особистий досвід суб'єкта у контексті психологічної герменевтики / Н.В.Чепелева // Людина. Суб'єкт. Вчинок : філософсько-психологічні студії / за заг. ред. В.О.Татенка. - К. : Либідь, 2006. - С. 280-302.

57. Чепелева Н. В. Розуміння та інтерпретація особистого досвіду в контексті психологічної герменевтики / Н.В.Чепелева // Актуальні проблеми сучасної української психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / за ред. академіка С.Д.Максименка. - К. : Нора-Друк, 2003. - Вип. 23. - С. 15-24.

58. Чуприкова Н.И. Психология умственного развития: принцип дифференциации / Н.И. Чуприкова. - М., 1997.

59. Шекли Р. Компания «Необузданные таланты»: фантастические произведения : пер. с англ. / Роберт Шекли. - М. : ЗАО ; ЭКСМО-Пресс, 1999. - 448 с.

60. Эكспликация // Большой толковый психологический словарь : пер. с англ. - Том 1 (А-О) / Артур Ребер. - М. : Вече; АСТ, 2000.

61. Burr V. Social Constructionism and Psychology. The New Psychologist, OUPS, Milton Keynes, 1997.

*В статтє осуцествлен феноменологический анализ автобиографических нарративов. Предметом исследования выступили речевые функции, конституирующие тематическое поле автобиографического дискурса и одновременно служащие выявлению его особенностей структурно-смыслового характера. Дана характеристика феноменологического опыта личности как фактора накопления речевых знаний о способах категоризации жизненных событий и связанных с ними переживаний.*

**Ключевые слова:** автобиографический нарратив, дискурс, феноменологический опыт, язык, речевые функции, интерпретация.

*The article introduces the phenomenological analysis of autobiographical narratives. The speech functions constituting the subject field of the autobiographical discourse and at the same time serving to discover its peculiarities of a structural and semantic character represent the object-matter of the research. The research represents the characteristic of personal phenomenological experience as a build-up factor of the speech knowledge about the ways of categorization of life events and feelings connected with them.*

**Keywords:** autobiographical narrative, discourse, phenomenological experience, language, speech functions, interpretation.